

TOPLUMSAL

tarikh

326

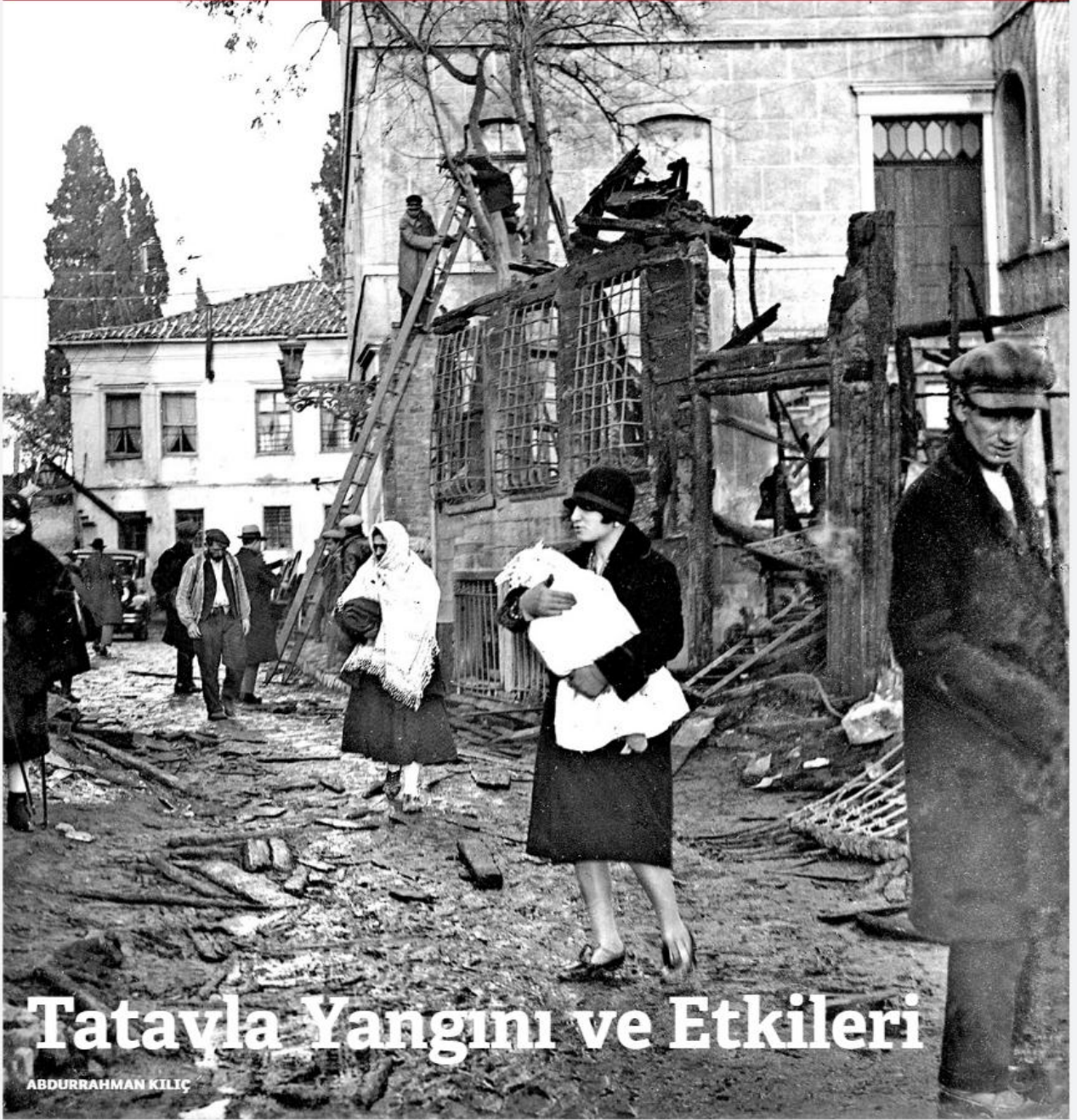
ŞUBAT 2021

Bir Cemaat, İki Kilise, Üç Nesil:
Bodrum Rum Ortodoksları

MEHMET TAYLAN ESİN

Bir Tarih Anlatısının Dönüşümü:
Recep Peker'in Raporları

MURAT TURAN

Tatayla Yangını ve Etkileri

ABDURRAHMAN KILIÇ

TOPLUMSAL TARİH | AYLIK TARİH DERGİSİ | TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANIR | ISSN: 1300-7025

SARDES ARTEMİS TAPINAĞI VE TAPINAĞI BETİMLEYEN GEZGİNLER VE RESSAMLAR

FİKRET K. YEGÜL

Merhaba,

Toplumsal Tarih'in elinizde tuttuğunuz Şubat sayısından itibaren yayın yönetmenliği görevini sevgili dostum Barış Alp Özden'den devralıyorum. Yirmiyedi senedir kesintisiz şekilde, niteliğinden hiçbir koşulda ödün vermeden yayınlanarak temayüz etmiş bu derginin yayın yönetmenliği görevinin tarafıma tevdi edilmesini bir şeref addediyorum. Önümüzdeki dönemde dergimizin birbirinden değerli yayın kurulu üyelerinin destekleri ve yardımıyla siz okuyucularımıza layık bir dergi sunmaya çalışacağım.

Bu sayının kapağında yer alan yazı Abdurrahman Kılıç imzasını taşıyor. İstanbul'un hatırladığı en çetin kış günlerinden birinde, 1929 Kış'ında ahşap bir evde çıkan yangının nasıl kocaman bir semti kül ettiğini, Mübadeleden muaf tutulan İstanbullu Rumlara ve diğer gayrimüslim azınlıklara yüzyıllardır mesken olan "Tatavla"dan "Kurtuluş" semtine giden serencamin belki de en çarpıcı anlarını tarihsel, toplumsal ve siyasiy arka planıyla birlikte resmediyor. Yazarın mühendislik bilgisiyle yaptığı tahliller toplumsal tarihyazımı için çok disiplinli bakışın ne denli elzem olduğunun da timsali.

Mehmet Taylan Esin, Bodrum Rum Cemaati'nin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geçirdiği dönüşüm ve badireleri cemaatin üç neslini merkeze alarak üretim ilişkileri, sermaye birikimi, savaş, mütareke ve mübadele gibi başlıklar üstünden anlatıyor. Bir başka ilginç yazıda Murat Turan, tek parti döneminin en tartışmalı isimlerinden Recep Peker'in odağında olduğu varlığı ispatlanamamış raporlar üstünden keyifli bir tarih yazımı tartışması yürütüyor. Ali Akyıldız'ın 19.yy'da Hicri takvimlerde yaşanan sorunları anlattığı makalesi tarihçilere kılavuz niteliğinde. Erdal Bilgiç ise Milli Mücadele ve erken Cumhuriyet döneminin Türk-Sovyet iktisadi ilişkilerinin pek bilinmeyen halkası Arcos Anonim Şirketi'nin hikayesini bizlerle paylaşıyor. İsmet Konak, Kırım Savaşı'nda Çarlık Rusya'sının Kürtleri yanına çekme girişimlerini ele alarak meçhul bir mecraya ışık tutuyor. Yakın dönem Kafkasya Tarihi'nin en belirleyici dönemlerinden birisini Cem Kumuk "Milliyetler Birliği", "Kafkasya Komitesi"nin çalışmaları üstünden bizlere sunuyor. Sardes antik kentindeki çalışmalarıyla bilinen Fikret K. Yegül'ün bir dedektif titizliğiyle Artemis Tapınağı'nın Batılı gezgin ve ressamlarca nasıl tasvir olunduğunu anlattığı çalışması ise Türkçe bu konuda yayınlanmış en kapsamlı yazı.

Daha ilk sayıda yayına hazırlarken zevk aldığımız dergimizin siz okurlarımızca da aynı hisle okunmasını temenni ediyorum.

Erhan Keleşoğlu

İÇİNDEKİLER

- 04 **Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay**
HAZIRLAYAN: EMEL SEYHAN
- 12 **Tatavla Yangını ve Etkileri**
ABDURRAHMAN KILIÇ
- 20 **Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye Sovyetler Birliği İlişkilerinin Kayıp Halkası: Arcos Anonim Şirketi**
ERDAL BİLGİÇ
- 26 **Suriye'nin Toplumsal Hafızasında Cemal Paşa**
NURKAN SEVER
- 30 **BİR CEMAAT, İKİ KİLİSE, ÜÇ NESİL: Bodrum Rum Ortodoksları**
MEHMET TAYLAN ESİN
- 39 **Kırım Savaşı'nda Ruslar ve Kürtler**
İSMET KONAK
- 42 **BİR KONFERANSIN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ Milliyetler Birliği, III. Milliyetler Konferansı, Lozan, 27-29 Haziran 1916**
CEM KUMUK
- 50 **19. YÜZYIL BELGELERİNDE HİCRİ TAKVİM SORUNU: Hicri Tarihler Doğru Zamanı Mı Gösterir?**
ALİ AKYILDIZ
- 56 **Bir Tarih Anlatısının Dönüşümü: Recep Peker'in Raporları**
MURAT TURAN

Sardes Artemis Tapınağı ve Tapınağı Betimleyen Gezginler ve Ressamlar

FİKRET K. YEGÜL

62

72 Eski Bir Yeldeğirmenlinin Gözünden Kadıköy: Arif Atılğan'la Röportaj

SEÇKİN DEMİROK

74 Ekmeğin Tarihine Resimlerle Bakmak

EMİNE ÖNEL KURT - ZERRİN İREN BOYNUDELİK

KAPAK

Cengiz Kahraman Özel Arşivi

TOPLUMSAL TARİH
Aylık Tarih Dergisi
Sayı: 326, Şubat 2021

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Mehmet Öznur Alkan

TARİH VAKFI

Zindankapı Değirmen Sokak
No: 10 Eminönü 34134 İstanbul
(0212) 522 02 02
www.tarihvakfi.org.tr

YAYIN KURULU

Mehmet Ö. Alkan, Adil Baktıaya,
Buket Kitapçı Bayrı, Murat Belge,
Fatmağül Berktaş, Bülent Bilmez,
İpek Hüner Cora, Aydan Çelik,
Doğan Çetinkaya, Gökhan Çetinsaya,
Esra Danacıoğlu, Ömer Durmaz,
Selçuk Dursun, Edhem Eldem,
Ahmet Ersoy, Selçuk Esenbel,
Fırat Güllü, Nürşen Gürboğa,
Murat Güvenç,
Mehmet Hacısalihoğlu,
Murat Koraltürk, Burcu Kurt,
Elçin Macar, Ayşe Ozil,
Barış Alp Özden, Saadet Özen,
Mustafa H. Sayar, İrvin Cemil Schick,
Oya İkili Selçuk, Canay Şahin,
Oğuz Tekin, Taner Timur,
Meltem Toksöz, Zafer Toprak,
Mete Tunçay, Ömer Turan,
Ateş Uslu, İsmail Yaşayanlar,
Nuran Yıldırım

S. YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ VE
YAYIN YÖNETMENİ
Erhan Keleşoğlu

EDİTÖR YARDIMCISI
Erdem Bulduruç

DERGİ VE KAPAK TASARIMI
Gökhan Pahlı

KAPAK, SAYFA TASARIM / UYGULAMA
Hilal Rakıcı

E-DERGI DÖNÜŞTÜRME
Aşkın Yücel Seçkin

İLETİŞİM
(0212) 513 52 35 (Dahili 11)
erhan.kelesoglu@tarihvakfi.org.tr

YAYIN TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ANKARA TEMSİLCİLİĞİ
(0312) 424 05 10
(0312) 424 00 50

ABONELİK
Tarih Vakfı
(0212) 522 02 02 (35)
(0212) 513 54 00 (fax)

YAYINCI SERTİFİKA NUMARASI
45602

BİR YILLIK BASILI DERGI ABONE BEDELİ
Yurtiçi 170,00 TL.
ABD 170 \$
Avrupa ülkeleri 150 €
Kıbrıs 260 TL.
Tarih Vakfı İş Bankası
Pangaltı Şubesi
IBAN TR81 0006 4000 0011 0410 8655 25

© Toplumsal Tarih Yazı İşleri'nden ve ilgili yazardan izin alınmaksızın alıntı yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda Toplumsal Tarih'in ilgili sayısını ve yazar ismini belirtmek zorunludur.

Kırım Savaşı'nda Ruslar ve Kürtler

İSMET KONAK

ÇARLIK RUSYA KIRIM SAVAŞI'NDA XIX. YÜZYILIN KOLONYAL POLİTİKASINA UYGUN OLARAK BAZI KÜRT AŞİRETLERİNİ VE ÖNEMLİ FİGÜRLERİ KENDİ SAFINA ÇEKMEYİ BAŞARMIŞTIR. KÜRTLER, BİLHASSA BEYAZIT VE KARS GİBİ KENTLERİN İŞGALİNDE RUS ORDUSUNA DESTEKTE BULUNMUŞLARDIR.

Tarihte birçok kere karşı kaşıya gelen Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya, özellikle XIX. yüzyılda Kafkasya, Balkanlar, Trakya, Karadeniz ve Kırım gibi bölgelerde amansız bir "egemenlik" mücadelesi vermiştir. Bu manada 1853-1856 yılları arasında vuku bulan Kırım Savaşı, iki yayılcı gücün kendi "kudretlerini" sergiledikleri mizansenlerden biri olmuştur.¹ Sözü geçen savaşta özellikle İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği destek, Çarlık Rusya'yı bir infiale uğratmıştı. Nitekim Sivastopol'de Rus ordusunun yaşadığı ağır hezimet, savaşın kaderini belirlemişti. Kafkasya'ya kadar sirayet eden savaş, kuşkusuz çok sayıda etnik unsuru yakından etkilemişti. Mevcut bölgede iskân eden Kürtlerin Kafkasya'daki kargaşada takındığı pozisyon, son yıllarda tartışılmaya devam etmektedir. Bu makalede Kürt aşiretleri ve bazı Kürt kökenli figürlerin Rusya ile kurduğu münasebetler analiz edilmektedir.

Hiç şüphesiz Çarlık yönetimi, savaşın başladığı ilk aylarda Kürtleri safına çekmeyi bir strateji olarak belirlemişti. Bu doğrultuda Erivan guberniyasında doğmuş bir Kürt olan Cafer Ağa görevlendirilmişti.² Çarlık ordusuna sadakatiyle ön plana çıkan Cafer Ağa komutasında iki alay teşkil edilmişti. Birinci alay, Erivan müfrezesi bünyesinde yer almakta ve daha çok Erivan Kürtlerinden oluşmaktayken, ikinci alay Aleksandropol (Gümrü) müfrezesi bünyesinde yer almakta ve ekseriyetle Kars paşalığından gelen Kürtlerden oluşmaktaydı.³ İkinci alayda 100 kişiden müteşekkil bir Ezidi bölüğün de olduğu düşünülmektedir.⁴ Sovyet Kürdü ve tarihçi Celilê Celil, bu Ezidi bölüğün Ahmet Ağa'nın (Cafer Ağa'nın kuzeni) emrinde olduğunu yazmaktadır.⁵ N. Z. Mosaki ve D. Pirbari gibi tarihçiler ise sadece Ezidi bölüğün değil Aleksandropol müfrezesindeki ikinci Kürt alayının da Ahmet Ağa komutası altında olduğunu ileri sür-

mektedir.⁶ Cafer Ağa ve Ahmet Ağa'nın yönettiği Kürt birlikleri, Rus albay M. T. Loris-Melikov'un gözetimi altındaydı.

Osmanlı sahasında meskûn Kürt aşiretlerinin vaziyet-i umumiyesine bakıldığında ise savaşın hemen başında Osmanlı Devleti'nin safında "kerhen" yer aldıkları gözlenmektedir.⁷ Özellikle 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Osmanlı yönetiminin Kürt coğrafyasında gerçekleştirdiği merkezîyetçi "tenkil" politikası, Kürt halkında olumsuz bir izlenim bırakmış ve aşiretlerin Bâb-ı Âli ile olan bağıni nerdeyse koparmıştı.⁸ Cemaldini, Milan, Bezikî, Zilan, Canukî gibi Kürt aşiretleri bu ruh hali içinde savaşa girmişti. 1853 yılı kasım-aralık aylarında Başgedikler mevkiinde hâsıl olan muharebeler, Kürt aşiretlerinin tutumunu değiştirmişti. Kars'a bağlı Başgedikler'de V. O. Bebutov komutasındaki Rus ordusu, Ahmet Paşa emrindeki Osmanlı birliklerini yenilgiye uğratmış;⁹ Cemaldini, Milan ve Bezikî gibi aşiretler Rus cenahına geçiş yapmıştı.¹⁰

V. O. Bebutov. <http://lemur59.runode9227>

Ermakov. _No_ 6997_ Kurd_in_the_Russian_service_557

Kürtlerin ön plana çıktığı çarpışmalardan biri 1854 yılı yaz mevsiminde Beyazıt üzerinde yaşanmıştı. Çarlık Rusya'nın Erivan Müfrezesi Komutanı K. K. von Vrangell, Beyazıt'ı ele geçirmek üzere önceden bazı plânlar yapmıştı. Bu çerçevede Beyazıt'ta mukim Haydaran ve Celalî gibi Kürt aşiretleriyle fikir teatisinde bulunmuş ve olası bir saldırıda yardımlarını istemişti.¹¹ Cafer Ağa'nın da arabuluculuk ettiği görüşmeler olumlu geçmişti. Haydaran aşireti liderlerinden Şeyh Bakir, Haydar Ağa, Şeyh Abet, Cangir Ağa ve Celalî aşireti lideri Musa Ağa bu görüşmelerde Çarlık ordusuna destek imasında bulunmuşlardı.¹² Nitekim Temmuz 1854'te vuku bulan çarpışmalar sonucu Beyazıt şehri, Rus ordusu tarafından ilhak edilmişti.¹³ Bahsi geçen çarpışmalarda Cafer Ağa komutasındaki Kürt birliklerinin de Rus ordusuna muavenet ettikleri bilinmelidir.¹⁴

Osmanlı-Rus muharebeleri devam ederken Osmanlı Kürdistanı'nda bir direniş patlak vermek üzereydi. Henüz 1847 yılında meydana gelen Mir Bedirhan direnişinde kuzenine ihanet eden ve Bâb-ı Âli yönetimiyle işbirliği yapan Yezdanşêr, o tarihten itibaren deyim yerindeyse bir "idarî caize" peşindeydi.¹⁵ Lakin arzu ettiği makama ulaşamayan Kürt Yezdanşêr, bir süredir yerel düzeyde Osmanlı yöneticileriyle ciddi münakaşalar da yaşamaktaydı.¹⁶ Türk ordusuna asker tedarik etmesine rağmen gerekli ilgiyi görmemiş ve maaşı kesildiği gerekçesiyle Kasım 1854'te etkili bir kıyım başlatmıştı.¹⁷ Muhtelif Kürt aşiretlerinin destek verdiği direniş Botan, Hakkâri, Van, Bitlis ve Musul'a kadar geniş bir sahaya yayılmıştı.¹⁸ Yezdanşêr, bölgedeki nüfuzunu tahkim etmek için Rus ordusuyla da bazı münasebetler geliştirmeye çalışmıştı. Bu çerçevede hem Beyazıt'taki

N. N. Muravyov-Karsskiy. <http://1825.ru/viewtopic.php?id=835&p=4>

Rus komutasına hem de Erivan müfrezesine mektuplar göndermiş ancak beklediği sonucu alamamıştı.¹⁹ Sonuç alınamamasının birkaç sebebi olduğu düşünülmektedir. Birinci sebep, mektupların zamanında ulaşmamış olmasıydı. İkinci sebep Yezdanşêr direnişinin kış aylarında vuku bulması, yani Rus ordusunun askerî harekâta ara verdiği bir dönemde gerçekleşmiş olmasıydı. Üçüncüsü ise Rus askerî komutasının (Özellikle Kafkasya Genel Valisi N. N. Muravyov) Yezdanşêr'e yeterince itimat etmemesi ve herhangi bir Kürt direnişine destek vermeyi gereksiz addetmesiydi. Nihayetinde direniş başarısız olmuş ve Yezdanşêr, özellikle Musul İngiliz konsolosunun organize ettiği bir "desise" sonucu Osmanlı yönetimine teslim olmak zorunda kalmıştı.²⁰

Yezdanşêr direnişinin gerçekleştiği dönemde Çarlık ordusu, Kars için bir taarruz plânı yapmaktaydı. Bu bağlamda Kars'ta yaşam sürdüren Kürtlerin tutumu büyük önem arz etmekteydi. Rus Albay Loriss-Melikov, 1854 yılının son aylarında Kars'taki temaslarını arttırmış ve Kürtleri temsil eden Kasım Han'la bazı görüşmeler yürütmüştü.²¹ 50 sınırlı Kazağının ve 50 Rus askerinin de katıldığı görüşmeler, 2 Kasım 1854 tarihinde Kızıl Kilise köyünde vaki olmuştu.²² Görüşmeler olumlu bir netice vermiş ve Kasım Han, Rus yanlısı bir tavır takınmıştı. Hatta 23 Aralık (5 Ocak)²³ 1854'te çarın "yüksek emriyle" kendisine albaylık rütbesi dahi verilmişti.²⁴ Bunu takiben Kasım Han, Kars'ta meskûn Kürtlerin Rusya cenahına geçişini belli ölçüde sağlamıştı. 1855 yılının kasım ayına geldiğinde artık N. N. Muravyov komutasındaki Rus ordusu, Kars'ı ilhak etmişti.²⁵ Harekâta Cafer Ağa komutasındaki Kürt birliklerinin de destek verdikleri bilinmektedir.²⁶

Kırım Savaşı biterken Çarlık Rusya'ya esir düşen Kürtler, çar yönetiminin özel bir ilgisini çekmişti. Nitekim Rusya Bilimler Akademisi'nin görevlendirmesiyle Rus dilbilimci P. I. Lerch, 1856 yılında Smolensk guberniyası Roslavl şehrinde bulunan yaklaşık 100

Kars'ın

ilhakına dair

bir resim

httpdeduhova.

rustatesmannikolaj-
nikolaevich-muravev-
karskij

Kürt esir üzerinde etnografik ve linguistik bir inceleme yapmıştı.²⁷ 3 aylık bir araştırma yürüten Lerch, Kürtlerin şu bölgelerden geldiklerini yazmaktadır: "Mardin, Cezire (Hakkari Eyaleti), Dersim, Muş ve Diyarbekir (Kürdistan Eyaleti), Urfa ve Birecik (Halep Eyaleti), Harput, Begesne, Malatya, Maden, Arapkir (Harput Eyaleti), Erzurum..."²⁸

Kürt dilinin Kurmanca, Kelhurca, Lurca, Goranca ve Zazaca olmak üzere beş unsurdan oluştuğunu ileri süren Lerch, özellikle Zazaca üzerinde paha biçilmez kayıtlarda bulunmuştur. Bu filolojik kayıtlar, günümüzde bilhassa dilbilim ve tarih sahasında adeta bir "projektör" görevi görmektedir.

Ezcümle, Çarlık Rusya'sı Kırım Savaşı'nda XIX. yüzyılın kolonyal politikasına uygun olarak bazı Kürt aşiretlerini ve önemli figürleri kendi safına çekmeyi başarmıştır. Kürtler, bilhassa Beyazıt ve Kars gibi kentlerin işgalinde Rus ordusuna gözle görülür bir destekte bulunmuşlardır. Sınır hattında yaşamaları ve keşmekeşin merkezinde olmaları, Kürt aşiretlerini "pragmatist" bir tutum sergilemek zorunda bırakmıştır. Savaşın ilk aylarında Çarlık Rusya'ya sempati duyan kimi aşiret liderleri, sonraki süreçte eksen değiştirmiştir. Rusya, her ne kadar savaşın sonucunda yenilmiş olsa da bazı Kürt aşiretlerinin nazarında bir "alternatif güç" olma imgesi uyandırmıştır.

DİPNOTLAR

- 1 M. I. Bogdanoviç, Vostochnaya Voyna 1853-1856 Godov (Doğu Savaşı 1853-1856 Yılları), Tom: I, Tipografiya F. Sushchinskogo, Sankt-Peterburg, 1876, s. 92.
- 2 Ali Bey Şemseddin Ağa oğlu Cafer Ağa, Zilan aşiretinin bir mensubu olarak 1806 yılında Erivan guberniyasında dünyaya gelmişti. Oğlu Ali Eşref Ağa Şemseddin ile birlikte uzun süre Rus ordusunda görev almıştı. Bkz.: N. Z. Mosaki, D. Pirbari, "Nachal'nik Nashikh Kurtin Pervyy General Russkoy Imperatorskoy Armii Kurdskego Proiskhozhdeniya - Dzhafar - Aga (Bizim Kürtlerin Lideri, Rus İmparatorluk Ordusu'nun Kürt Kökenli İlk Generali: Cafer Ağa)", Dialog so Vrememem, Vypusk: 63, Moskva, 2018, ss. 234-247.
- 3 İkinci alaya "Kars Alayı" da denildiği müşahede edilmektedir. Bkz.: Mosaki, Pirbari, a.g.m., ss. 234-247.
- 4 Bogdanoviç, a.g.e., Tom: IV, s. 239.
- 5 Celil Celil, XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler, Çev: Mehmet Demir, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992, s. 159.
- 6 Mosaki, Pirbari, a.g.m., ss. 234-247.
- 7 Yaklaşık 5 bin Kürt süvarinin Osmanlı ordusuna katıldığı ileri sürülmektedir. Bkz.: A. O. Pobedonosteva, "Kurdy v Russkikh Periodicheskih Izdaniyakh XIX v. (XIX. Yüzyıl Rus Süreli Yayınlarında Kürtler)", Vestnik SPBGU, Ser.: 13, No: 3, 2010, ss. 14-24.

8 A.g.m., s. 14-24.

9 Muharebeye iştirak eden bir Rus subayın verdiği malûmata göre Rus birliklerinin sayısı 9 bin 800 iken, Osmanlı birlikleri yaklaşık 35 bin kişiden oluşmaktaydı. Yine Rus subayının tasvirine göre "bir yığın Kürt", Osmanlı Ordusuna yardım etmekteydi. Bkz.: "Rasskaz Ofitsera Byvshego pod Kadyklyarom (Gedikler'de Yer Alan Bir Subayın Anıları)", Kavkaz, 2 Yanvary 1854, No: 1, Tiflis, ss. 2-4.

10 Celil, a.g.e., s. 160.

11 A.g.e., s. 161.

12 A.g.e., s. 161.

13 Bogdanoviç, a.g.e., Tom: II, s. 171.

14 A.g.e., s. 164.

15 P. I. Averyanov tarafından Rusça "İezdanşir (Ієзданшір)" şeklinde bir kullanım söz konusudur. Bkz.: P. I. Averyanov, Kurdy v Voynakh Rossii s Persiyey i Turtsiyey v Techeniye XIX Stoletiya (19. Yüzyılda Rusya'nın İran ve Türkiye ile Savaşlarında Kürtler), Tipografiya Shtaba Kavkazskogo Voyennogo Okruga, Tiflis, 1900, s. 146.

16 Candan Badem, The Ottoman Crimean War (1853-1856) (Osmanlı Kırım Savaşı [1853-1856]), Brill, Leiden-Boston, 2010, s. 367.

17 Celil Celil, direnişin Aralık 1854'te vuku bulduğunu yazarken Candan Badem, Kasım 1854 tarihini işaret etmektedir. Bkz.: Badem, a.g.e., s. 368.

18 Averyanov, a.g.e., s. 148.

19 Celil, a.g.e., ss. 164-165.

20 Averyanov, a.g.e., s. 151.

21 Celil, a.g.e., s. 168.

22 A.g.e., s. 161.

23 Rusya'da Jülyen takvimi 1 (14) Şubat 1918'de kaldırıldı ve yerine Gregoryen (Miladi) takvime geçildi. Dolayısıyla olayların tam tarihini, iki takvime göze alarak vermeyi yeğledik.

24 Averyanov, a.g.e., s. 116.; Ancak savaşın sonuna doğru Çarlık Rusya'nın mağlup olacağını gözlemleyen Kasım Han, bir kez daha saf değiştirmiş ve Osmanlı tarafına geçiş yapmıştı. Nitekim 10 (23) Mart 1856 tarihinde çarın emriyle albaylık rütbesi geri alınmış ve Rus ordusundan çıkarılmıştı. Bkz.: Averyanov, a.g.e., s. 117.; Mosaki, Pirbari, a.g.m., s. 234-247.

25 16 (29) Kasım 1855 tarihinde Rus Ordusu Kars'ı kontrol altına almıştı. Bkz.: A.C. Korsakov, "Vospominaniya o Karse", Russkiy Vestnik, Tom: 34, No: 8, 1861, s. 409.; General N. N. Muravyov, Kars'ın ilhakından sonra "Karskiy" lakabını almıştı.

26 Bogdanoviç, Vostochnaya Voyna 1853-1856 Godov (Doğu Savaşı 1853-1856 Yılları), Tom: IV, s. 274.

27 Pobedonosteva, a.g.m., ss. 14-24.

28 P. I. Lerch, Issledovaniya ob Iranskikh Kurдах i ikh Predkakh, Severnykh Khaldeyakh (İran Kürtleri ve Ataları Kuzey Keldaniler Hakkında Araştırmalar), Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, Sankt-Peterburg, 1857, ss. 7-8.